

René Passet: Neoliberalizmus vagy fenntartható fejlődés, választanunk kell

(*Néolibéralisme ou développement durable, il faut choisir*, Géoéconomie, No. 23, Automne 2002, 71–86. o.)

A szerző, a közgazdaság-tudomány professzora a párizsi Sorbonne Egyetemen, eddig megjelent könyveiben és tanulmányaiban azt a kérdést veszi újra és újra nagyító alá, hogy hogyan építhetünk fel egy környezeti szempontból fenntartható gazdaságot, mielőtt még tartós kárt tennénk a világ civilizációját fenntartó természeti rendszerekben. Itt az a kérdés áll vizsgálódásának középpontjában, hogy a globális gazdaság, annak fő ideológiai pillérével, a neoliberalizmussal képes-e egyensúlyt kialakítani a Föld természeti rendszereivel. A szerző válasza meglehetősen szkeptikus.

A johannesburgi csúcsertekezlet előtt egy évvel a francia környezetvédelmi miniszter így összegezte a helyzetet: „a fenntartható fejlődés távolról sem valósult meg. A termelési és fogyasztási szokások nem változtak, sőt még tovább rontotta őket a féktelen globalizmus. Az üvegházhatásért felelős gázok mennyisége nő, évente több ezer növény- és állatfaj pusztul ki, az elsivatagosodás egyre nagyobb méreteket ölt, a riói tanulságok feledésbe merültek, és az akkor vállalt kötelezettségeket sem tartották be.”

E kudarcok sötét háttére előtt – amelynek része a kiotói egyezményeknek az amerikai kormány által történt elutasítása is – erőteljes offenzíva bontakozott ki a fejlődés koncepcióival szemben. Serge Latouche szerint például a fejlődés nem más, mint egy hatalmas paternalista vállalkozás, a kolonizáció más eszközökkel való folytatása, amelynek része a globalizáció is. Edgar Morin a nyugati szociocentrizmus tipikus mítoszát látja a fejlődésben, amely az erőltetett nyugatosítás eszköze, a fejletleneknek (a Dél) a fejlettek (az Észak) által történő gyarmatosítása. Szerintük ez érvényes a fenntartható fejlődésre is, amely valójában csupán a fogalmak misztifikálásából született szemfényvesztés, amelynek célja, hogy szociális vagy környezeti megfontolásokkal tegyenek árnyaltabbá egy károsnak tekinthető jelenséget. A fejlődés fogalmát pedig pontosan azoknak a bajoknak a leküzdésére találták ki, amelyeket ma a fejlődésnek tulajdonítanak.

A fejlődést a közgazdaságtan kezdetben a növekedés egydimenziós, mennyiségi és materialista fogalmával azonosította, ami teljesen helyénvaló volt az életszínvonal adott fokán és amikor a gazdasági tevékenység még nem pusztította a természeti környezetet. Quesnay, Smith és Ricardo a megtermelt gabona mennyiségéhez kötötte a szükségletek kielégítésének mértékét, és a „legtöbb” egyben a „legjobbat” is jelentette. Ekkor a gazdasági fejlődés legfontosabb mutatója a nemzeti termék volt.

Az 1970-es évek elejétől azonban a környezetet pusztító balesetek számának megnövekedése (például hatalmas olajszállító hajók sorozatos elsüllyedése) azt jelezte, hogy a gazdasági növekedés ártalmas lehet az ember és környezete számára. Ezek azonban még a gazdasági tevékenység helyeihez általában közel eső, lokalizált eseteknek számítottak, és a rendszer diszfunkcióinak tekintették őket. Ekkor kezdtek el környezetről beszélni: a környezet ekkor még csak a szűkebb értelemben vett környezetet jelentette.

Az 1980-as években már megjelentek a globálisnak mondott „merényletek” is a természet ellen: 1985-ben bebizonyosodott két amerikai kutató – Molina és Rowlands – 1974-ben megfogalmazott hipotézise, amely szerint a freongázszármazékok pusztítják az ózonréteget. 1989-ben pedig a NASA által végzett kutatások nyertek megerősítést a szén-dioxid-kibocsátásnak bolygónk klímájára gyakorolt hatását illetően. Ekkor már a biodiverzitás csökkenése miatt is aggódni kezdtek. A probléma így a környezetről a bioszféra síkjára tevődött át, hiszen azok a szabályozó mechanizmusok kerültek veszélybe, amelyek által a természet fenn tudja tartani életet hordozó képességét. Ezen a ponton már nem csupán diszfunkciókról lehetett beszélni, hanem valódi konfliktusról, amely a gazdasági növekedés logikája és a bioszféra azon szabályai között feszülnek, amelyek fenntartják a bioszféra életet reprodukáló képességét.

A szerző 1979-ben megjelent könyve: „L'Économie et le vivant” már globális és többdimenziós megközelítésben próbálja meghatározni azokat a feltételeket, amelyek között az emberi tevékenység tartósan beilleszkedhet az őt fenntartó környezetbe. 1987-ben a híres Brundtland-jelentés használta először a „fenntartható fejlődés” kifejezését. Időközben az élethez szükséges minimális élelem előállítását a legtöbb ország számára már nem jelentett gondot, sőt a fejlett országok lakóinak számos szükséglete terén már a telítődés határait is átlépték. A „mennyiségi” már határozottan elválik a „minőségitől”; a növekedés emberek nyomorúsága által (a termelő gépezet optimális működése elbocsátásokat tesz szükségessé) vagy a bioszféra tönkretétele által valósulhat csak meg. Ekkor már a fejlődés fogalma radikálisan különbözik a növekedés fogalmától. A szerző az imént említett művében a fejlődést a komplexifikáló és multidimenzionális növekedés fogalmaként definiálja.

A növekedés ma már nem tévesztendő össze az anyagi javak felhalmozásától; még ha ez a legfejletlenebb országok esetében igaz is lenne, a fejlett országok számára ez a szolgáltatások formáinak folyamatos bővülését jelenti (informatika, képzés, szervezés stb.). A növekedés komplexifikáló jellegét kettős folyamat jellemzi: egyrészt a diverzifikáció vagyis a tevékenységek megsokszorozódása: az elsődleges termeléshez fokozatosan hozzátevéődnek a feldolgozás, a kereskedelem és a szolgáltatások tevékenységei; másrészt az integráció, amely által az egyes tevékenységek a nagyfokú interdependencia kapcsolatában állnak egymással. A növekedés multidimenzionális, mivel a gazdaság három szféra kereszteződésében található: a bioszféra, amelyből az emberi társadalmak forrásait merítik; a gazdasági szféra valamint az emberi szféra. A növekedés

mennyiségi és egydimenziós fogalmától eltérően a fejlődés tehát összetett jelenség, amely tiszteletben tartja az emberi és a természeti szféra szabályozó mechanizmusait. Tehát már a definícióból adódóan „fenntartható”. Brundtland meghatározása szerint a fenntartható fejlődés úgy teszi lehetővé a jelenkori szükségletek kielégítését, hogy közben nem veszélyezteti a jövőbeli generációk szükségleteinek a kielégítését. A fejlődés ellen indított offenzíva nem veszi figyelembe a definícióban bekövetkezett fejlődést, és olyan dolgok ellen intéz támadást, amelyek az egydimenziós növekedés körébe tartoznak. Amikor Arundhati Roy „The God of Small Things” című regényében arról ír, hogy India jelenleg hússzor több áramot termel, mint ötven évvel ezelőtt, az emberek 80%-a mégsem fér hozzá, az emberi problémáktól eltekintő növekedést és az elosztást bírálja, nem pedig a fejlődést. Szerinte a jelenlegi fejlődési modell, amely a tőkeerős magángazdaságon nyugszik, szétzúzza a nemzet fogalmát. Daniel Cerezuella, a fejlődésnek tulajdonítja „a szellemi tradíciók és etikai modellek trónfosztását, a kollektív neurózisokat és az értékek elferdülését...”. Azokat a szemrehányásokat teszi a fejlődésnek, amelyeket éppen a növekedésnek kellene tennie.

A neoliberális politika összes bűnét a fejlődés rovására írják; többek között ide sorolják a nagyiparosok politikáját, akik a saját érdekeiknek megfelelően forgatják ki ezt a fogalmat, továbbá a nemzetközi segítség programjait, amelyeket Teddy Goldsmith a neokolonializmus leghatásosabb fegyverének tart. Ezek arra szolgálnak, hogy kiépítsék az infrastruktúrát a nyugati cégek termékei számára, és fegyvert adjanak a megsegített kormányok kezébe, amellyel megfékezhetik az elégedetlenkedő néprétegeket. Ide sorolják a strukturális reformok programjait is, amelyek segítségével megtiltják a „kedvezményezett” országoknak, hogy akadályt gördítsenek a külföldi beruházások útjába, valamint a közszolgáltatások privatizálására tett erőfeszítéseket is.

A fejlődés fogalmának bírálói két dologban látják a megoldást. Először is a fogalom megváltoztatását javasolják; Edgar Morin szerint a fejlődés fogalmát olyan fogalmakkal kellene helyettesíteni, mint például az emberiség politikája (antropolitika) vagy civilizációs politika. Ennek legfőbb feladata a világszintű humanitárius segítségnyújtás lenne. Erre nyilvánvalóan nincs szükség, hiszen a fejlődés általunk kifejtett értelmezése ezt is magában foglalja. Másodsorban a fejlődés megfordítására tesznek javaslatot, egy kellemes, utópikus, paradicsomi állapot létrehozására. Teddy Goldsmith a technikában és az anyagi javakban szegény törzsi társadalmak példáját hozza fel erre, amelyek a stabilitást őrzik a változással szemben.

Mindez szépen hangzik, mégis felvet néhány kérdést. Vajon elképzelhető, hogy visszafelé lehessen fordítani a történelmi fejlődés kerekét és vissza lehessen térni a múltba? És vajon kívánatos lenne egy ilyenfajta regresszió? Hiszen az érem másik oldala a várható élettartam, a gyermekhalandóság, az alapvető szükségletek kielégítésének problematikáját takarja. Senki nem vitatja, hogy elfogadhatatlan a gazdag Észak és a szegény Dél közötti szakadás, ám a hátrafelé haladás helyett azt kellene elérmünk, hogy

a gazdag országok úgy valósíthassák meg immateriális jellegű növekedésüket, hogy eközben a legszegényebbek számára is lehetővé váljon az ennél sokkal materiálisabb szintű növekedés.

Az általunk definiált növekedés magában foglalja a gazdaság nyitottságának hármas követelményét az öt körülvevő, fent említett szférák irányába és a velük való interdependenciát. Márpedig a neoliberális politika éppen ezeknek a követelményeknek mond ellent és nem képes az autentikus fejlődés megvalósítására. Az ultraliberális elveket valló neoliberalizmus mellett, a „washingtoni konszenzus” vonalát követve, a G7-ek csoportja tett hitet az 1980-as évek elején, a gazdaság és a szabad tőkeáramlás elsobbságát hirdetve, az állami beavatkozással és a szociális védelemmel szemben.

A szabad tőkeáramlás feletti állami ellenőrzés megszűnése a tőke világszintű koncentrációját eredményezi, valamint azt, hogy a gazdasági hatalom központjai a nemzetgazdaságok állami szférájából a nemzetközi pénzügyi érdekcsoportok magánszférájába tevődnek át. Ennek tőkeerejét és hatalmát jól illusztrálja, hogy napi devizaspekulációinak összege meghaladja a világ összes jegybankjának tartalékait. Így törvényeit könnyen rá tudja kényszeríteni az államokra és a vállalatokra. Logikája pedig homlokegyenesen ellentmond a fejlődésnek, hiszen az említett interdependencia helyett egyetlen érdekcsoportot favorizál az összes többi hátrányára. És ez a logika nem támogatja a területfejlesztést, a jólétet, az emberi szükségletek kielégítését, egyetlen célja a pénzvagyon gyors gyümölcsöztetése. Egy olyan ördögi kört hoz létre, amelyben a tőkeosztalék gyarapodásának feltétele az összes többi jövedelem visszaszorítása; a hivatalos diskurzus ilyenkor mindig a „túl sokról” szól: a túl sok fizetésről (innen az elbocsátások), a túl sok állami részvételről (innen a közszolgáltatások privatizációja és az adócsökkentés), a túl sok szociális védelemről, a túl sok nemzetközi segítségről stb. Ennek hatása társadalmi szinten az elszegényedés, nemzetközi szinten az országok közötti szakadék mélyülése, mivel a tőkék mindig a magas rentabilitást nyújtó helyek felé áramlanak, míg a többi helyről kivonulnak. Ez könnyen destabilizálhatja az érzékeny régiókat, mint ahogy ez 1997-ben Délkelet-Ázsiával történt, ahol a strukturális reformtervek arra ítélik az eladósodott országokat, hogy fejlesztési lehetőségeiket feláldozzák a törlesztések javára; végül környezeti szinten a pénzügyi tőke gyors kiaknázása és az ebből eredő produktivista szemlélet a bioszféra kimerítéséhez és környezet-szennyezéshez vezet.

A pénzügyi tőke szemében minden pénzzé válik: a kultúra, a művészetek, az ember, akinek értékét a jövedelme, társadalmi helyzete, személyes szokásai és várható élettartama által meghatározott potenciális vásárlóereje adja. A nyitás helyett itt is egy egyetlen dimenzióra való leszűkítés figyelhető meg. A neoliberális megközelítés tehát radikális ellentétben áll a fenntartható fejlődés követelményeivel, és csak úgy tudja magának kisajátítani ezt a fogalmat, hogy közben megcsonkítja és lényegétől fosztja meg. Ez jellemzi a természettel való viszonyát is. Dasgupta, Heal, Solow, Hartwick és Stiglitz

szerint például a természet csupán az emberi munka által válik produktívvá: mint termelési tényező, csak a munka által feldolgozott nyersanyagot jelenti, vagyis tőke. Természet és technikai tőke nem két különböző tényezőként szerepel, hanem ugyanannak a tényezőnek, a termelő tőkének két különböző formájaként. Olyannyira, hogy ha az első kimerül, a csökkenést a második tényező növelésével lehet kompenzálni, ily módon a változatlan ösztőkéből származó termelési hozam állandó marad. Ez ugyancsak egy abszurd, egydimenziós és mennyiségi megközelítés, hiszen ha a „természeti tőke” apad, azt jelenti, hogy kihasználásának mértéke meghaladja újratermelő képességét. És a termelési hozam állandó szinten tartása csupán a „természeti tőke” pusztításának fokozásával érhető el. Egészen addig, míg teljesen el nem pusztul. Ha például a kilőtt nyulak száma fogy, egy ideig a fegyverek tűzerejének fokozásával is szinten lehet tartani a zsákmány mennyiségét, ám egy szép napon már nem lesz több nyúl.

Látható tehát, hogy a neoliberais gazdaságpolitika vádolható imperializmussal, neokolonializmussal és a világ elnyugatiasításával, nem pedig a fejlődés fogalma, ezért e között a kettő között kell választanunk.

Füsti Molnár Zsuzsa